

Dislocarea trupelor de tip *cuneus equitum* pe limesul Dunării de Jos, în epoca romană târzie

The dislocation of the *cuneus equitum* type of troops, along the limes of the Lower Danube, during the late roman period

Dorel Bondoc

Cuneus equitum reprezintă în cadrul armatei romane din epoca romană târzie, un tip nou de trupă apărut, așa cum în general se acceptă de către istoriografia de specialitate (Grosse 1920, p. 51-53; Zahariade 1988, p. 77), în urma reformei militare înfăptuită de către împăratul Constantin cel Mare. Din punct de vedere etimologic, formula *cuneus equitum* desemnează o formațiune militară auxiliară de cavalerie, aranjată în formă de *cuneus* (cui), dispusă în unghi, cu vârful înainte. Trupele de tip *cuneus equitum* par să provină din marile detașamente de cavalerie create de împăratul Gallienus în vremea crizei politico-militare din a doua jumătate a secolului III (Berchem 1952, p. 81; Coello 1996, p. 16), dispersate mai apoi pe granițe de către împăratul Diocletian, precum și din trupele de gardă imperială, desființate probabil de același împărat sau de către Constantin cel Mare. De asemenea, nu este exclus faptul ca o parte din *cunei equitum* să fi luat ființă din trupe de tip *equites*.

Pe limesul Dunării de jos, *Notitia Dignitatum Orientis* a înregistrat un număr destul de mare de *cunei equitum*, fiecare fiind menționat însoțit de câte un atribut, în funcție de origine sau de specific: *Promotorum*, *Sagittariorum*, *Dalmatarum*, *Dalmatarum Divitensium*, *Scutariorum*, *Solensium*, *Arcadum*, etc. Unele din attribute sunt mult mai vechi, dovadă a provenienței lor din fostele detașamente de cavalerie legionară. *Cunei equitum* au fost permanent considerate trupe de elită, întrucât în anul 347, rangul lor era considerat egal cu cel al legiunilor și vexilațiilor comitatense (*Codex Theodosianus*, 5, 4, 1). Inițial, efectivele lor trebuie să fi fost destul de

The *cuneus equitum* troops were a new type of units of the Roman army, from the Late Roman period, after the military reform of the emperor Constantin the Great, as it is generally accepted by the specialists (Grosse 1920, p. 51-53; Zahariade 1988, p. 77). From the etymological point of view, the phrase *cuneus equitum* names a military auxiliary cavalry unit, displayed in the shape of a *cuneus* (nail), with the angle forward. The *cuneus equitum* type of troops seem to have come from the great detachments of cavalry made by the emperor Gallienus during the political-military crises from the second half of the third century (Berchem 1952, p. 81; Coello 1996, p. 16), later displayed along the frontiers by the emperor Diocletian, and also from the imperial guard troops, dissolved probably by the same emperor or by Constantin the Great. There can be also taken into account the possibility that a part of these troops, could have been made up from the *equites* type of troops.

Notitia Dignitatum Orientis registered a great number of *cunei equitum*, along the limes of the Lower Danube, each *cuneus* was mentioned together with an epithet according to its origin or specific character: *Promotorum*, *Sagittariorum*, *Dalmatarum*, *Dalmatarum Divitensium*, *Scutariorum*, *Solensium*, *Arcadum*, etc. Some of the epithets were much older, certifying the origin of the *cunei* from the former legionary cavalry detachments. The *cuneus equitum* troops were always considered elite troops; in 347, they were considered at the same level with the legions and comitatenses vexillations (*Codex Theodosianus*, 5, 4, 1). At first, their forces must have been large enough

mari (Zosimos, 5, 45, 1-2; L. Varady, Acta Antiqua, 9, 1961, 3-4, p. 369- 371), după care au fost supuse și ele unui proces de fracționare, așa cum voi arăta mai jos.

Pentru a urmări evoluția și dislocarea *cunei*-lor pe limesul Dunării de jos, principala sursă de informare o constituie Notitia Dignitatum. Cronologic vorbind, această problemă poate fi urmărită doar pe parcursul secolului IV, întrucât începând cu al doilea deceniu al secolului V, informațiile cu privire la acest subiect lipsesc cu totul.

O problemă interesantă ar fi aceea de a plasa cât mai exact în timp, durata cât au funcționat aceste unități militare. Cu câteva excepții, majoritatea *cunei*-lor de pe limesul Dunării de jos sunt atestați de Notitia Dignitatum Orientis, care înregistrează o situație de *facto* din vremea împăratului Constantin cel Mare și a urmașului său Constantius II. De asemenea, s-a demonstrat că partea orientală a Notitiei a fost actualizată nu mult după anul 395 (Jones 1964, II, p. 347-358); ultima intervenție este sesizabilă la *Talamonium-Salmorus-Halmyris* (Murighiol), unde Notitia Dignitatum Orientis (XXXIX, 18) înregistrează un *cuneus equitum Arcadum*. Acesta își are obârșia în provincia Arcadia din dioceza Egiptului (Aricescu 1977, p. 116), provincie înființată între anii 386-392 (Zahariade 1988, p. 82-83). Acest fapt, combinat cu acela că segmentul oriental al Notitiei Dignitatum a fost revizuit în jurul anului 395, conduce la concluzia că până la sfârșitul secolului IV, trupele de tip *cuneus equitum* erau în mod cert prezente pe limesul Dunării de Jos.

Un izvor antic confirmă existența *cunei*-lor în prima jumătate a secolului V. Astfel, Zosimos (5, 45, 1-2 și 6, 7, 2) informează despre faptul că în anul 409, în contextul invaziei vizigote condusă de Alaric în Italia, un număr de cinci *cunei Dalmatarum* totalizând 6000 de oameni au fost trimiși în zona de conflict. Lăsând la o parte cifra exagerată de către Zosimos (cinci *cunei equitum* însumând 6000 de oameni, ar însemna că o astfel de unitate avea 1200 de oameni !), informația este valoroasă în sensul că atestă existența acestui tip de unități și la începutul secolului V. Nu se poate explica

(Zosimos, 5, 45, 1-2; L. Varady, Acta Antiqua, 9, 1961, 3-4, p. 369- 371), and then they were divided, as I will show you below.

In order to follow the evolution and the dislocation of the *cuneus* troops on the Limes of the Lower Danube, the main source of information is Notitia Dignitatum. From the chronological point of view, this problem can be followed only throughout the 4th century, because beginning with the 2nd decade of the 5th century, there is not any information about this subject.

An interesting problem would be to place as accurate as possible, chronologically, the period these military units functioned. With a few exceptions, most of the *cunei* from the Limes of the Lower Danube are certified by Notitia Dignitatum Orientis, which registered a situation from the time of the emperor Constantin the Great and his son, Constantius II. There was also demonstrated that the part regarding the East of the Notitia Dignitatum was brought up-to-date shortly after 395 (Jones 1964, II, p. 347-358). The last intervention is perceptible at *Talamonium-Salmorus-Halmyris* (Murighiol), where Notitia Dignitatum Orientis (XXXIX, 18) registered a *cuneus equitum Arcadum*. Its origin is from Arcadia province, from the diocese of Egypt (Aricescu 1977, p. 116); the Arcadia province was set up sometime between 386-392 (Zahariade 1988, p. 82-83). This fact, together with that the part regarding the East of the Notitia Dignitatum was brought up-to-date around 395, leads to the conclusion that until the end of the 4th century, the *cuneus equitum* type of troops were surely present along the Limes of the Lower Danube.

An ancient literary source certifies the existence of *cuneus* troops also in the first half of the 5th century. Thus, Zosimos (5, 45, 1-2 and 6, 7, 2) wrote about the fact that in 409, during the invasion of the Visigoths led by Alaric in Italy, a number of five *cunei Dalmatarum* totalizing 6,000 soldiers who were sent in the conflict area. Excepting for the exaggerated number given by Zosimos (five *cunei equitum* totalizing 6,000 soldiers, would mean that such

detașarea unor unități de pe limesul Dunării de jos în Italia, în contextul atacurilor hunice care au loc în această vreme, dar acesta este o altă problemă.

Cu privire la efectivele unităților de cavalerie din epoca romană târzie, au fost exprimate mai multe opinii. F. Lot aprecia că numărul soldaților din unitățile *equites* și *cunei* se ridica la 100-150 (Lot 1935, p. 42). Ținând cont de mărimea suprafeței locuite din cadrul fortificației de la Gornea, unde este atestată o unitate *equites sagittarii*, efectivul garnizoanei a fost estimat la cca. 100-150 soldați (Gudea 1977, p. 74). Cifrele de mai sus sunt totuși destul de mici în raport cu ponderea trupelor de cavalerie romană târzie. Alte variante propuse: 500 de oameni (Grosse 1920, p. 53; Jones 1964, II, p. 681); 300 de oameni (Varady 1961, p. 64).

Mai multe date putem desprinde din evidențele arheologico-istorice de la Drobeta. Efectivul unității *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* de la Drobeta (Notitia Dignitatum Orientis, XLII, 16) a fost abordat de curând, cu prilejul unei analize a edificiului cruciform din interiorul fortificației din secolul IV (Zahariade 1997, p. 167-182). Prin confruntarea dimensiunilor spațiilor de locuit cu unitățile menționate de Notitia Dignitatum în cadrul fortificației de la Drobeta, M. Zahariade a ajuns la concluzia că acel *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium*, nu putea depăși ca efectiv 290/300 oameni, ceea ce pare a fi destul de puțin. Cifra este totuși acceptabilă dacă ținem cont că această situație este contemporană cu vremea împăratului Constantius II, când unitățile militare romane au fost supuse unui nou proces de fracționare și reorganizare. Notitia Dignitatum Orientis (XLII, 14) menționează la Dorticum un alt *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* și este probabil că avem de-a face cu o unitate mai mare cu acest nume din timpul lui Constantin cel Mare, care a fost divizată cândva, cel mai probabil în vremea lui Constantius II. Astfel ajungem la o cifră de circa 500/600 de oameni, care pare acceptabilă pentru un *cuneus* din timpul domniei lui Constantin cel Mare (Aricescu 1977, p. 108; Grosse 1920, p. 53). Notitia Dignitatum a înregistrat prin aceasta un fapt foarte important,

a unit had 1,200 men !), this information is important because it certifies the existence of this type of units also at the beginning of the 5th century. We cannot explain the transfer of some units from the Limes of the Lower Danube to Italy, during the Hunnic attacks from this period, but this is another matter.

Regarding the forces of the cavalry units from the Late Roman period, there have been expressed many opinions. F. Lot stated that the number of the soldiers of the *equites* and the *cunei* was about 100-150 men (Lot 1935, p. 42). Taking into account the sizes of the inhabited area inside the fortification from Gornea, where it has been certified an *equites sagittarii* unit, the force of the garrison was appreciated at about 100-150 (Gudea 1977, p. 74). The previous figures are rather small in comparison with the importance of the Late Roman cavalry. Other opinions: 500 men (Grosse 1920, p. 53; Jones 1964, II, p. 681); 300 men (Varady 1961, p. 64).

Much more informations we can find out from the archaeological-historical proofs from Drobeta. The force of the *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* unit from Drobeta (Notitia Dignitatum Orientis, XLII, 16) has been analysed recently, with the occasion of the discussion about cruciform building inside the fortification the 4th century (Zahariade 1997, p. 167-182). After M. Zahariade had compared the sizes of the inhabited rooms with the units mentioned by Notitia Dignitatum at Drobeta, he concluded that the *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* unit could not have had more than 290/300 men, which seems to be a rather small number. The figure can be accepted if we consider that this situation was contemporary with the time of the emperor Constantius II, when the Roman military units were divided and reorganized. Notitia Dignitatum Orientis (XLII, 14) mentioned another *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* at Dorticum, and we probably deal with a larger unit with the same name from the time of Constantin the Great; the unit was divided most probably in the time of Constantius II. Thus, we can conclude that the figure was about 500/600 men, which seems to be acceptable for a *cuneus*, from the reign of

acela că și unitățile militare auxiliare din epoca romană târzie au fost supuse aceluiași proces de fracționare și reorganizare, ca și legiunile.

Mărimea vexilațiilor retrase din trupele de cavalerie, pentru a fi trimise pe alte fronturi, pare să fi fost de 300 de oameni (Ammianus Marcellinus, XX, 4, 2-3; XXXI, 11, 2). Foarte probabil, unitățile de acest tip erau împărțite tactic în grupe operative de 6 oameni, comandați de un *exarchus* (Lambrino 1940; Zahariade 1997, p. 172).

Pentru momentul dispariției trupelor de tip *cuneus equitum* este dificil de precizat o dată exactă. *Cunei equitum* sunt menționați de izvoarele literare din secolul IV (Notitia Dignitatum) și de la începutul secolului V (Zosimos, 5, 45, 1), fapt care atestă existența lor pe o durată de cel puțin un secol. Atacurile hunilor din prima jumătate a secolului V au produs nenumărate prejudicii armatelor romane și multe unități militare au fost distruse total sau parțial. Limesul Dunării de Jos a fost desființat pentru o bună bucată de timp și este probabil că existența trupelor de tip *cuneus equitum* încetează în urma acestor evenimente; de la această dată nu mai deținem informații în acest sens. De altfel, de aici încolo dinamica întregii armate romane este dificil de reconstituit.

Numărul mare de trupe de tip *cunei*, dislocate pe limesul Dunării de Jos ne duce firesc la concluzia că în epoca romană târzie, rolul cavaleriei a crescut continuu. Se poate observa că unitățile de tip *cunei equitum* de pe limesul Dunării de Jos sunt menționate într-o proporție covârșitoare numai de izvoarele literare, în speță de Notitia Dignitatum. Cu excepția câtorva cărămizi ștampilate, nu există alte informații tegulare sau epigrafice despre trupele de tip *cunei equitum* pe limesul Dunării de Jos. Faptul nu trebuie să surprindă, întrucât este logic ca într-o epocă plină de evenimente politico-militare, trupele de cavalerie să se fi ocupat mai puțin sau chiar deloc de fabricarea materialelor de construcție, în speță a cărămizilor. Excepțiile constatate la Sucidava (IGLR, 296, cu bibliografia) și Histria (Aricescu 1977, p. 122, nr. 3) nu fac decât să confirme o regulă. Cu privire la ștampila

Constantin the Great (Aricescu 1977, p. 108; Grosse 1920, p. 53). Thus, Notitia Dignitatum registered a very important fact, that the auxiliary military units from the Late Roman period were also divided and reorganized, like the legions.

The size of the vexilations retreated from the cavalry troops, in order to be sent on other battlefields, seems to have been 300 men (Ammianus Marcellinus, XX, 4, 2-3; XXXI, 11, 2). Most probably, the units of this type were divided into operative groups of 6 men, under the command of an *exarchus* (Lambrino 1940; Zahariade 1997, p. 172).

It is difficult to specify the moment when this kind of troops disappeared. *Cunei equitum* were mentioned by the literary sources from the 4th century (Notitia Dignitatum) and from the beginning of the 5th century (Zosimos, 5, 45, 1), which certify their existence throughout at least one century. The Hunnic attack from the first half of the 5th century caused many damages to the Roman army and many military units were totally or partially destroyed. The Limes of the Lower Danube was out of order for a while and it is probably that the existence of the *cuneus equitum* troops stopped after these events; after this date we do not have any information in this respect. Otherwise, from now on, there is difficult to reconstitute the evolution of the entire Roman army.

The large number of the *cuneus* type of troops, dislocated along the the Limes of the Lower Danube, leads us naturally to the conclusion that in the Late Roman Period, the role of the cavalry grew progressively. There can be noticed that the *cuneus equitum* troops along the Limes of the Lower Danube were mentioned mainly by a large number of literary sources, especially by the *Notitia Dignitatum*. Excepting a few stamped bricks, there are not any other ephigraphical information about the *cuneus equitum* troops along the Lower Danube. This fact is not a surprise, because it is normal that during a period full of political-military events, the cavalry troops were occupied less or even not at all with the making of building material, in fact of bricks. The exceptions from

descoperită la Histria, s-a făcut observația că există și alte posibilități de întregire a inițialei D (Aricescu 1977, p. 122-123, sugera și posibilitatea ca inițiala D să provină de la Dafne, unde *Notitia Dignitatum Orientis*, VIII, 45-46, atestă la un moment dat două unități cu denumirea *Constantini Dafnenses* și *Ballistarii Dafnenses*); pentru această ipoteză nu există argumente certe. Odată cu micșorarea efectivelor (vezi cazul detașamentului *Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* de la Drobeta, cf. Zahariade 1997), a frecvențelor detașări, a pierderilor suferite pe câmpurile de luptă, ștampilarea expresă pe materialul tegular a unei unități militare nu-și mai avea rostul.

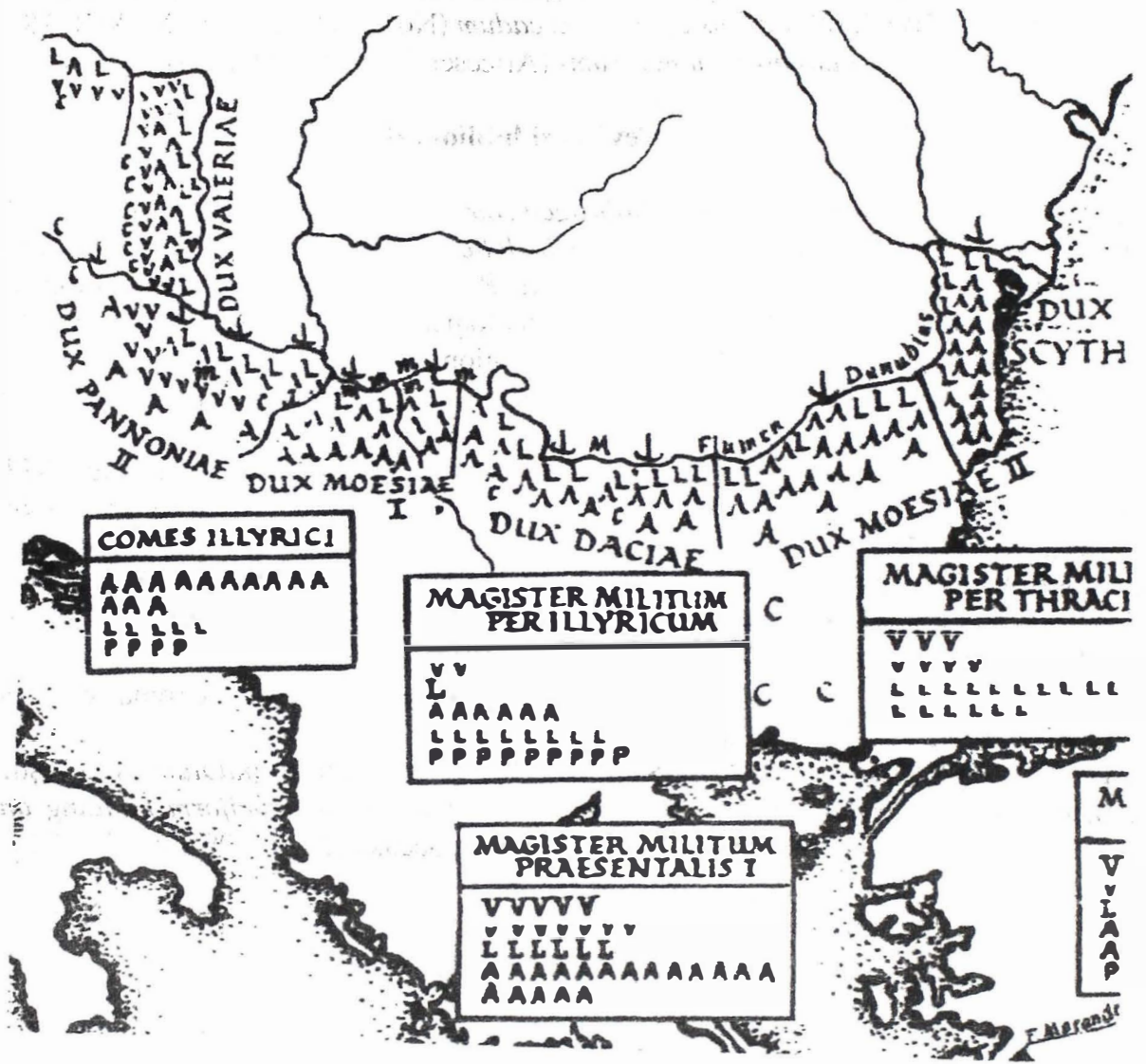
Sucidava (IGLR, 296, with bibliography) and Histria (Aricescu 1977, p. 122, no. 3), confirm the previous rule. Regarding the stamp from Histria, there was noticed that there are other possibilities to complete the letter D (Aricescu 1977, p. 122-123, suggested the possibility that the letter D comes from Dafne, where *Notitia Dignitatum Orientis*, VIII, 45-46, certified at a certain moment to units named *Constantini Dafnenses* and *Ballistarii Dafnenses*); for this hypothesis there are not certain arguments. At the same time with the reduction of the forces (see the case of the detachment *Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* from Drobeta, acc. Zahariade 1997), the frequent transfers, the losses on the battlefields, the special stamping of a military unit on a tegular material, was useless.

1. *Flaviana* (Kuvin): *cuneus equitum promotorum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 13).
2. *Tricornium* (Ritopek): *cuneus equitum sagittariorum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 14).
3. *Aureus Mons* (Seona): *cuneus equitum Dalmatarum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 15).
4. *Viminacium* (Kostolac): *cuneus equitum promotorum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 16).
5. *Laederata* (Ram): *cuneus equitum sagittariorum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 17).
6. *Pincum* (Veliko Grădiște): *cuneus equitum Dalmatarum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 18) și *cuneus equitum Constantiniacorum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 12).
7. *Cuppae* (Golubac): *cuneus equitum Dalmatarum* (*Notitia Dignitatum*, XLI, 19).
8. *Drobeta*: *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 16).
9. *Egeta* (Brza Palanka): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 20).
10. *Dorticum* (Racovitza): *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 14).
11. *Bononia* (Vidin): *cuneus equitum Dalmatarum Fortensium* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 13).
12. *Almus* (Lom): *cuneus equitum stablesianorum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 19).
13. *Cebus* (Tibrița): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 15).
14. *Augusta* (Hârlec): *cuneus equitum Dalmatarum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 17).
15. *Varinia* (Lescovec): *cuneus equitum Dalmatarum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 18).
16. Sucidava (Celei): c(uneus) a(equitum) D(almatarum) (IGLR, 296).
17. Utus (Vit): *cuneus equitum Constantinianorum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 21).
18. *Securisca* (Cergovița): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XLII, 11).
19. *Dimum* (Belen): *cuneus equitum Solensium* (*Notitia Dignitatum*, XL, 12).
20. *Iatrus* (Krivina): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XL, 13).
21. *Sexaginta Prista* (Ruse): *cuneus equitum armigerorum* (*Notitia Dignitatum*, XL, 14).
22. *Tegra* (Marten): *cuneus equitum secundorum armigerorum* (*Notitia Dignitatum*, XL, 15).
23. *Appiaria* (Riahovo): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XL, 16).
24. *Sucidava* (Izvoarele): *cuneus equitum stablesianorum* (*Notitia Dignitatum*, XL, 17).
25. *Sacidava* (Dunăreni): *cuneus equitum scutariorum* (*Notitia Dignitatum*, XXXIX, 12).
26. *Capidava*: *cuneus equitum Solensium* (*Notitia Dignitatum*, XXXIX, 13).
27. *Cius* (Gârliciu): *cuneus equitum stablesianorum* (*Notitia Dignitatum*, XXXIX, 14).
28. *Beroe* (Frecăței): *cuneus equitum stablesianorum* (*Notitia Dignitatum*, XXXIX, 15).

29. *Arrubium* (Măcin): *cuneus equitum catafractariorum* (Notitia Dignitatum, XXXIX, 16).
 30. *Aegyssus* (Tulcea): *cuneus equitum armigerorum* (Notitia Dignitatum, XXXIX, 17).
 31. *Halmyris* (Murighiol): *cuneus equitum Arcadum* (Notitia Dignitatum, XXXIX, 18).
 32. *Histria: cun(eus equitum) D(almatarum)* (Aricescu 1977, p. 122, nr. 3).

Abrevieri și bibliografie

- Aricescu 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
 Berchem 1952 - D. van Berchem, *L'armee de Diocletien et la Reforme Constantienne*, Paris 1952.
 Coello 1996 - T. Coello, *Unit sizes in the Late Roman Army*, British Archaeological Reports, published by Tempvs Reparatvm. Archaeological and Historical Associates Limited, 29 Beaumont Street, Oxford, OX1, 2NP, International Series 645, 1996.
 Grosse 1920 - R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920.
 Gudea 1977 - N. Gudea, *Gornea. Așezări de epocă romană și romană târzie*, Reșița, 1977.
 IGLR, 296 - E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976.
 Jones 1964- A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, I-IV, Oxford 1964.
 Lambrino 1940- S. Lambrino, *Bis exarchus*, Revista Istorică Română, 10, 1940, p. 333-339.
 Lot 1935- F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris 1935.
 Varady 1961- L. Varady, *Kesoromai hadugyek es tarsadalmi alapjaic. A romai birodalom utolso evszazada (376-476)*, Budapest 1961.
 Zahariade 1988- M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.
 Zahariade 1997- M. Zahariade, *The late Roman Drobeta I. The cruciform building and the fort garrison in the 4th century a.d.*, Acta Musei Napocensis, 34, 1, 1997, p. 167-182.

MAP IV
THE ORDER OF BATTLE
OF THE ROMAN ARMY
 (c. 408 in the East c. 423 in the West)

Inside a box	Outside a box
V - vexillatio palatina	L - Legio a - ala
v - vexillatio comitatensis	C - cohors A - auxilium
L - legio palatina	J - classis
A - auxilium palatinum	v - (vexillatio) equitum
L - legio comitatensis	A - cuneus equitum
P - legio pseudo-comitatensis	m - miles n. numerus
	G - gens

Sistemul de apărare al liniei Dunării de Jos, în epoca romană târzie (apud Jones)